РЕЦЕНЗІЯ
офіційного рецензента, кандидата історичних наук, доцента Білівненка Сергія Миколайовича на дисертацію Кононенка Олександра Васильовича на тему «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в XIX – 1-й половині XX ст.», яку подано на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі історії за спеціальністю 032 – Історія та археологія.

Історія українського Степу – це не лише історія заселення, землеробства чи промислового освоєння. Не меншою мірою вона є історією тривалого й далеко не завжди вдалого пристосування суспільства до природного середовища, яке завзято чинило опір спробам підпорядкувати його господарським потребам. Посухи, суховії, пилові бурі, дефіцит деревини й нестабільність урожаїв упродовж XIX–XX ст. спонукали державні установи, науковців, землевласників і місцеві громади шукати засоби пом'якшення кліматичних ризиків. Одним із таких засобів стало степове лісорозведення. Саме цей складний комплекс наукових задумів, адміністративних рішень, господарських практик та їхніх наслідків перебуває в центрі дисертації О.В. Кононенка.

Обрана здобувачем проблематика виходить далеко за межі відомчої історії лісового господарства. Йдеться, по суті, про взаємодію влади, науки, господарства й природи впродовж кількох політичних епох. Такий ракурс дозволяє по-новому побачити і колонізаційні процеси імперського часу, і руйнівні наслідки воєн та революцій, і радянські кампанії з «перетворення природи». Не менш очевидною є сучасна вагомість теми: досвід минулого, включно з помилками та невдачами, має бути врахований під час повоєнного відновлення ландшафтів півдня і сходу України. Отже, актуальність представленої праці сумнівів не викликає.

Побудова тексту дисертації відповідає її меті та дослідницьким завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг становить 246 сторінок, основний текст – 199 сторінок. Матеріал розміщено за проблемно-хронологічним принципом: від визначення історіографічних і методологічних засад – до послідовного розгляду імперської та радянської практик впливу на степове довкілля.

У «Вступі» (С. 14–19) здобувач окреслює наукові координати своєї праці: пояснює вибір теми, визначає межі дослідження, формулює об’єкт, предмет, мету й завдання, подає положення наукової новизни та відомості про апробацію. Нижня хронологічна межа пов’язана зі становленням науково обґрунтованих проєктів впливу на степове середовище, верхня – зі згортанням масштабних робіт після 1953 р. Територіальний фокус зосереджено на запорізькому краї та суміжних частинах Північного Приазов’я і Нижнього Подніпров’я. Подібне обмеження видається вмотивованим, оскільки дозволяє поєднати регіональну конкретику із ширшим «південно-східним» контекстом історії України.

Вступна частина справляє загалом позитивне враження. Автор не зводить дослідницьку проблему до переліку лісогосподарських заходів, а трактує її як складову екологічної історії. Це важливо, бо саме такий підхід дає можливість простежити, як політичні рішення та економічні потреби змінювали природне середовище, а природні обмеження, у свою чергу, впливали на поведінку держави й суспільства. Сформульовані завдання кореспондують зі структурою роботи і в подальшому переважно знаходять належне розв’язання. Зауважень та побажань немає.

Розділ 1 «Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження» (С. 20–51) виконує роль необхідного вступу до предметного аналізу. Його зміст показує, що дисертант працював у міждисциплінарному полі історії, лісівництва, агрономії, ґрунтознавства та географії. Для обраної теми така міждисциплінарність є не даниною моді, а об’єктивною потребою: без залучення напрацювань природничих наук пояснити логіку степового лісорозведення було б неможливо.

У параграфі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми» (с. 20–36) простежено, як змінювалося осмислення степового лісорозведення від середини XIX ст. до сьогодення. Показово, що ранній корпус праць був створений переважно практиками – лісівниками, ґрунтознавцями й організаторами дослідних господарств. Для них історія питання була безпосереднім продовженням професійного досвіду. Автор уважно розглядає доробок Ф. Арнольда, П. Костичева, О. Ізмаїльського, Г. Висоцького, Г. Морозова та інших фахівців, завдяки чому історіографічний огляд перетворюється на характеристику формування самої проблеми.

Сильним боком підрозділу є показ не лише наступності, а й полемічності наукового пошуку. Одні дослідники вбачали в лісових насадженнях

універсальний засіб боротьби з посухами, інші застерігали від спрощеного пояснення кліматичних явищ і надмірного втручання в степові екосистеми. Ця суперечність, добре відчитана здобувачем, згодом допомагає оцінити як обережні експерименти XIX ст., так і волюнтаристські кампанії радянського часу. Власне місце дисертації в історіографії автор визначає переконливо: комплексної історичної студії, яка б поєднала інституційний, соціальний та екологічний виміри проблеми, досі не існувало.

Параграф 1.2. «Джерельна база дослідження» (С. 37–47) засвідчує значний обсяг виконаної евристичної роботи. Основу джерельного комплексу становлять документи центральних і місцевих архівів: нормативні акти, відомче листування, звіти, плани, статистика, матеріали лісництв і господарських установ. Особливо цінним є залучення документації регіонального походження, яка дозволяє побачити, як загальні урядові директиви реалізовувалися – або не реалізовувалися – на місцях.

Не обмежуючись управлінськими паперами, дисертант використовує пресу, мемуарні та описові тексти, картографічні й зображальні матеріали, музейні зібрання. Завдяки цьому в роботі присутні не тільки проєкти та розпорядження, але й повсякденна реальність конкретних лісових господарств: кадровий дефіцит, нестача коштів і техніки, конфлікти між короткотерміновими потребами та довгостроковими завданнями. Представницькість джерельної бази є одним із головних достоїнств дослідження.

У параграфі 1.3. «Методологія дослідження» (С. 48–51) подано набір принципів і методів, на яких вибудувано роботу. Здобувач звертається до історизму, системності, багатофакторності, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного та структурно-функціонального аналізу. Важливіше, однак, те, що методологічні декларації не залишаються формальними: в основному тексті дійсно зіставляються різні моделі природокористування, аналізується робота інституцій та простежуються причинно-наслідкові зв’язки між політикою, господарством і природними умовами.

Розділ 2 «Теорія та практики впливу на біоценози та кліматичні умови Півдня України в імперський період її історії» (С. 52–111) є найбільшим і, певною мірою, концептуально центральним. У ньому показано, як поодинокі практики збереження деревної рослинності поступово переросли у спеціалізовану галузь знань і господарювання. Перехід від передісторії

питання до інституційних форм лісорозведення здійснено послідовно та зрозуміло.

Параграф 2.1. «Стан лісів на Півдні України з найдавніших часів до другої половини XVIII ст.» (С. 52–59) вводить читача у природно-історичне тло проблеми. Автор збирає відомості про байрачні, заплавні та острівні ліси, звертається до практик використання й охорони деревини різними групами населення. Особливо цікавим є сюжет про запорозьке козацтво: його господарські звичаї представлені не як романтизований «екологізм», а як прагматична система обмежень, продиктована дефіцитом цінного ресурсу.

У параграфі 2.2. «Формування наукових поглядів на проблему збереження та практики розведення лісів від кінця XVIII – початку XIX ст.» (С. 60–68) йдеться про перші спроби зробити деревонасадження складовою системного освоєння краю. Дисертант простежує взаємодію адміністративних ініціатив, приватного господарювання та досвіду іноземних колоністів. У такий спосіб історія лісорозведення постає не як винятково державний проєкт, а як результат перехрещення кількох різних традицій.

Добре виписано роль Йоганна Корніса та менонітських громад. Автор показує, яким чином запозичені з Центральної Європи прийоми пристосовувалися до іншого клімату й ґрунтів. Важливо й те, що менонітський досвід не подається ізольовано: він включений у ширшу картину обміну знаннями між колоністами, місцевими землевласниками, чиновниками та фахівцями.

Параграф 2.3. «Спроби формування нових ландшафтних середовищ в степовій зоні з другої третини XIX ст.» (С. 69–91) присвячено переходу від окремих ініціатив до сталих експериментальних осередків. У центрі уваги – Великоанадольське й Старобердянське лісництва, діяльність В. фон Граффа та В. Скаржинського. Здобувач вдало поєднує біографічні сюжети з аналізом організаційних умов, не перетворюючи історію галузі на пантеон її «піонерів».

Переконливо показано, що успішність ранніх лісництв залежала не лише від агротехнічних рішень. Не менш важливими були сталість фінансування, особисті якості керівників, підготовка кадрів і можливість вести довготривалі спостереження. Водночас селянська реформа 1861 р. розглядається як чинник, який змінив умови праці й похитнув попередню

модель організації господарств. Такий висновок додає соціального виміру темі, яка легко могла б залишитися суто відомчою.

У параграфі 2.4. «Шляхи розвитку лісових господарств південно-східної України (кінець XIX ст. – 1917 р.)» (С. 92–111) розглянуто новий етап розвитку галузі, спричинений кліматичною кризою 1891–1892 рр. Особлива експедиція В. Докучаєва постає у тексті як точка зустрічі науки, державної політики та польового експерименту. Автор простежує, як спостереження за ґрунтом, вологою й рослинністю перетворювалися на практичні рекомендації для лісових господарств.

Добре представлено внесок Г. Висоцького та його колег у вироблення методів захисного лісорозведення. Поряд із відомими науковими сюжетами розглянуто роботу земств, приватних господарів, залізничних служб і місцевих громад. Завдяки цьому передвоєнний період виглядає не одноманітною смугою поступу, а складною системою ініціатив різного масштабу й ефективності.

Розділ 3 «Лісова галузь південного сходу України у вирі воєнних, соціальних потрясінь і експериментів (1917–1945 рр.)» (С. 112–151) різко змінює тональність оповіді. Якщо попередня частина переважно демонструвала накопичення досвіду, то тут ідеться про руйнування інституцій, втрату насаджень, кадрову деградацію та підпорядкування галузі нагальним політичним і господарським потребам.

У параграфі 3.1. «Ліси в запорізькому краї в добу Революції та ранньорадянський період (1917–1927-і рр.)» (С. 112–129) простежено, як війна, зміна влад і паливна криза зруйнували механізми охорони лісів. Документи місцевого походження дозволяють авторові показати не абстрактний «занепад», а конкретні прояви дезорганізації: самовільні рубки, плутанину підпорядкування, нестачу працівників і неможливість підтримувати насадження.

Окремої уваги заслуговує аналіз діяльності «Трудової армії» та заготівлі палива на початку 1920-х рр. Здобувач переконливо демонструє конфлікт між потребою негайно забезпечити міста деревиною і необхідністю зберегти залишки степових лісів. НЕП приніс певну стабілізацію, але не відновив повноцінної системи лісового господарства: пріоритет зернового виробництва залишав галузь на периферії економічної політики.

Параграф 3.2. «Тоталітарний контроль над лісовою галуззю регіону в 1930-х – першій половині 1940-х рр.» (С. 130–151) розкриває суперечливі наслідки централізації. Держава проголошувала масштабні програми

боротьби з посухами, однак колективізація, Голодомор і кадрове виснаження села позбавляли ці плани матеріальної основи. Особливо промовистим є зіставлення гучних постанов із фактичним згортанням лісорозведення.

Цікавим і маловідомим є сюжет про «побічні користування», що перетворилися для лісових господарств на спосіб елементарного виживання. Оренда земель, городництво, заготівля лози й виробництво побутових речей підтримували установи, але не сприяли розширенню насаджень. Завершується підрозділ аналізом окупаційного періоду, коли ліси знову розглядалися передусім як паливо та будівельний матеріал.

Розділ 4 «“Великий план перетворення природи”: запорізький вимір (1948–1953 рр.)» (С. 152–194) присвячено наймасштабнішій спробі радянської держави адміністративно перебудувати степове середовище. Його перевагою є чіткий регіональний фокус: загальносоюзна кампанія оцінюється не за деклараціями, а за діяльністю конкретних лісгоспів, розплідників, колгоспів і машинно-тракторних станцій.

У параграфі 4.1. «Дереворозведення та заліснення як головні складові впровадження “Плану” на теренах Запорізької області» (С. 152–176) відтворено стан галузі після війни та голоду 1946–1947 рр. Автор характеризує організаційне розгортання кампанії, створення агролісорозплідників і спеціалізованих МТС, систему планових показників та пропагандистського супроводу.

Особливо переконливо виглядає аналіз розриву між задумом і виконанням. Навіть за значної державної підтримки господарства потерпали від нестачі техніки, посадкового матеріалу, підготовлених працівників та елементарної матеріальної зацікавленості. Наведені кількісні дані дають змогу побачити не лише відсоток виконання планів, а й системні причини їх провалу.

Параграф 4.2. «Створення водосховищ і спроби інтродукції нових видів рослин в степовій Таврії в рамках реалізації “Плану”» (С. 177–194) розширює дослідницьку перспективу. Тут розглянуто іригаційні проєкти, спорудження водойм, Кам’янський под та Каховське водосховище. Автор показує, що гідробудівництво давало відчутний господарський ефект, але водночас створювало довготривалі екологічні наслідки, які сучасникам були видимі далеко не повністю.

Окремий блок присвячено спробам вирощування бавовни, каучуконосів, цитрусових та інших нетипових для степової зони культур. Ці експерименти

інтерпретовано як прояв адміністративного волюнтаризму та впливу лисенківщини. Саме тут особливо виразно проступає головна теза всієї роботи: перетворення природи могло бути результативним лише тоді, коли спиралося на спостереження й досвід, а не на ідеологічне замовлення.

Після огляду основного тексту слід згадати й «Додатки» (С. 237–246). Картографічні, статистичні та зображальні матеріали допомагають локалізувати описані процеси, співвіднести текстові твердження з просторовими даними та краще уявити масштаби окремих проєктів.

У «Висновках» (С. 195–199) О.В. Кононенко узагальнює результати виконаної роботи. Підсумкові положення відповідають поставленим завданням і відтворюють логіку попередніх розділів. Автор доводить, що степове лісорозведення розвивалося нерівномірно: успіхи забезпечувалися поєднанням наукового експерименту, тривалої інституційної підтримки та місцевої ініціативи, тоді як війни, соціальні катастрофи й кампанійність призводили до втрати вже накопиченого досвіду.

У цілому позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження О.В. Кононенка, водночас висловлюємо наступні рецензійні міркування:

До Розділу 1.

- У рамках історіографічного аналізу здобувачу варто було б приділити більше уваги сучасним зарубіжним працям із екологічної історії та історії степових ландшафтів. Залучення концептуальних підходів західної історіографії дозволило б вписати досвід заліснення Південно-Східної України у міжнародний контекст ландшафтної інженерії XIX–XX ст.
- Залучення в роботі більш широкого кола картографічних та візуальних джерел, які демонструють саме розвиток лісової справи в Запорізькому регіоні, надали б дисертації більш цілісного вигляду та сприяли б глибокому висвітленню регіональної специфіки формування лісового господарства та дозволили б наочно простежити просторові й часові зміни заліснення.

До Розділу 2.

- В недостатній мірі показаний час «до козацького періоду» економічного та соціального життя людей в українському степу, що позбавляє дослідження необхідного історичного контексту та не дозволяє повною мірою оцінити спадкоємність або дискретність процесів взаємодії людських спільнот зі степовим довкіллям.

До Розділу 3.

- Вважаємо, що варто було більш детально висвітлити законодавчі ініціативи та практичні кроки українських урядів 1917–1920 рр. у сфері охорони лісів, що дозволило б виразніше окреслити глибину руйнівного впливу подальшої паливної кризи та надзвичайних заходів ранньорадянського періоду.
- Зауваження викликає інтерпретації сюжету про діяльність «Трудармії», здобувач надто однозначно трактує ці заходи як суто деструктивні. Поза увагою автора залишилися спроби фахових лісівників адаптувати надзвичайні рішення влади до реальних потреб збереження лісових масивів та спрямувати ресурси трудових формувань на протидію руйнівним наслідкам паливної кризи.
- Певну дискусійність викликає логіка розташування матеріалу, присвяченого діяльності Запорізьких лісових господарств за часів німецької окупації регіону в Розділі 3. З огляду на його зміст та методологічне значення, цей матеріал органічніше виглядав би у складі Розділу 4. У цьому зв'язку виникає питання до здобувача: чим саме зумовлене включення окупаційного періоду саме до контексту системних радянських трансформацій 1930–1940-х років?
- Розділ суттєво виграв би від більш детального порівняльного аналізу лісокористування та інституційних практик нацистської окупаційної адміністрації (райхскомісаріату) із радянською системою 1930-х років. Це дозволило б виразніше окреслити, чи існувала специфіка в утилітарному ставленні обох тоталітарних режимів до лісових ресурсів степової зони.

До Розділу 4.

- Незважаючи на велику кількість задіяних статистичних показників господарської діяльності лісових господарств, автор не повністю розкрив їхній якісний зміст та реальну екологічну ефективність, зосередившись здебільшого на фіксації кількісних параметрів без детального аналізу їхнього впливу на трансформацію степового ландшафту.
- Не повною мірою досліджені та показані практики лісорозведення в інших регіонах Південної України (сучасна Одеська область, автономна республіка Крим), де проходили доволі схожі процеси з заліснення степів, що обмежило можливості для здійснення ширшого компаративно-історичного зіставлення та виявлення універсальних і специфічних риси трансформації українських степових ландшафтів.

• Висвітлюючи експерименти з інтродукції нетипових культур (бавовника, цитрусових тощо), здобувачу доцільно було б чіткіше розмежувати суто агрономічні експерименти від власне лісівничих інтродукційних проектів, а також оцінити, наскільки спроби вкорінення екзотів вплинули на місцевий видовий склад захисних лісових насаджень.

Як на загальне зауваження вкажемо, що подекуди в тексті трапляються стилістичні огріхи, неточності слововживання та діалектизми, просто друкарські помилки. Втім, вони не псують загального позитивного враження від виконаної О.В. Кононенком роботи.

Узагальнюючи результати ознайомлення, можна засвідчити, що дисертація Кононенка Олександра Васильовича «Заліснення теренів південно-східної України як інструмент трансформації степового ландшафту в XIX – 1-й половині XX ст.» є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням відповідає вимогам до захисту дисертаційних робіт згідно наказу МОН України №40 та вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р. Також вона цілком відповідає вимогам до дисертацій, що подаються на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань – 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – історія та археологія. Автор дослідження, Кононенко Олександр Васильович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі історії.

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент,

в.о. завідувача кафедри джерелознавчих

студій та суспільних комунікацій ЗНУ С.М. БІЛІВНЕНКО

Підпис засвідчую:

Вчений секретар ЗНУ О.А. ПРОЦЕНКО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ * Запорізький національний університет * Ідентифікаційний код 02125243